

**LƏNKƏRAN DÜZƏNLIYİNDƏ NƏSİLVERƏN
QUŞLARIN KOMPLEKS TƏHLİLİ**

N.A.SADIQOVA
Bakı Dövlət Universiteti

Lənkəran düzənliyində nəsilverən ornitofauna (122 növ) 13 parametrlə üzrə kompleks təhlil edilmişdir. Növlərin hər birinin yayılması, bioloji-ekologiyası tam xarakterizə olunur, avifaunanın hazırkı vəziyyəti açılır. Bu məlumatlar bioloji müxtəlifliyin saxlanması üçün taktiki tədbirlərin nəzəri əsasıdır.

Lənkəran düzənliyi Cəlilabad inzibati rayonunun cənub-şərqini və Masallı rayonunun çox hissəsini əhatə etməklə cənuba tərəf uzanır; Lənkəran və Astara inzibati rayonlarının şərq hissəsini tutaraq tədricən daralır və Astaraya çatır. Lənkəran düzənliyinin iqlimi mülayim rütubətli subtropikdir. Müasir təbii landşaftları meşə-kolluq, çəmənlik-meşə kolluq, yastı və dalgavarı terras düzənlikdə yerləşən bataqlıqlardır. Kiçik sahədə qalmış düzənlik Hirkan meşəsi də Lənkəran düzənliyində yerləşir. Lakin bu hissə Talış dağ meşəsinə bitişikdir. Ona görə biz «Moskva meşəsi» deyilən bu hissəni Talış dağ meşəsindən ayırmırıq və onunla bağlı olan quşları Talış dağ meşəsinin faunasına aid edirik. Hazırkı dövrdə Lənkəran düzənliyinin təbii landşaftları ərazinin 30%-ə qədərini təşkil edir. Qalanı otlaq və biçənəkdən (modifikasiya), taxıl, tərəvəz, subtropik bağlardan, üzüm-çay plantasiyalarından və seliteb sahələrdən (tam transformasiya) ibarətdir.

Material və metodlar

Məqalənin əsasını müəllifin 2001-2007-ci illərdə apardığı çöl tədqiqatlarının nəticəsi təşkil edir. Tədqiqatlar Bakı Dövlət Universitetinin tematik planına daxildir və rəhbəri prof. Q.T.Mustafayevdir. Stasionar iş yeri Masallı, Lənkəran və Astara olmuşdur. Əsas metodika «faunanın kompleks ekoloji-landşaft təhlili» konsepsiyasıdır (Mustafayev, 1985; Mustafayev, Sadıqova, 2005), quşların taksonomiyası ədəbiyyata əsaslanır (Mustafayev, 2004).

Materialın müzakirəsi

XX əsrdə Lənkəran düzənliyinin ornitofaunası ciddi dəyişmişdir. Əvvəllər ağ leylək – *Siconia siconia*, qara uzunqanad – *Apus apus* və adi şəhərqaranquşu – *Delichon urbica* köçmə vaxtında, çöl göyərçini isə qışda olmuş, indi onlar nəsil verirlər. Qırqovul – *Phasianus celchicus* yox edilmiş, turac – *Francolinus francolinus* isə yalnız Qızılağac qoruğunda qalmışdır. Keçmişdə oturaq yaşamış 40 növə qədər quş indi nəsil verməkdən məhrum olublar:

Çəhrayı qutan	– <i>Pelecanus onocrotalus</i>
Qıvrımlələk qutan	– <i>Pelecanus crispus</i>
Böyük qarabatdaq	– <i>Phalacrocorax carbo</i>
Adi ərsindimdik	– <i>Platalea leucorodia</i>
Fitləyən ördək	– <i>Anas crecca</i>
Cırıldayan cücə	– <i>Anas querquedula</i>
Boz ördək	– <i>Anas strepera</i>
Bizquyruq ördək	– <i>Anas acuta</i>
Enliburun ördək	– <i>Anas clypeata</i>
Qırmızıburun dalğac	– <i>Netta rufina</i>
Balıqcıl qaraquş	– <i>Pandion haliaetus</i>
Adi arıyeyən	– <i>Pernis apivorus</i>
Türküstan qırğısı	– <i>Accipiter badius</i>
Səsyamsılayan qırğısı	– <i>Accipiter brevipes</i>
Adi sar	– <i>Buteo buteo</i>
İlanyeyən dəmirçaynaq	– <i>Circaetus gallicus</i>
Cırtan qartal	– <i>Hieraaetus pennatus</i>
Qaragöz qızılquş	– <i>Falco subbuteo</i>
Adi bildirçin	– <i>Coturnix coturnix</i>
Alabaxta göyərçin	– <i>Columba palumbus</i>
Meşə göyərçini	– <i>Columba oenas</i>
Qarabaş güləyən	– <i>Larus melanocephalus</i>
Qəh-qəhi qağayı	– <i>Larus cachinnans</i>
Göl qağayısı	– <i>Larus ridibundus</i>
Ağyanaq bataqlıqsüpürəni	– <i>Chlidonias hybrida</i>
Alaburun susüpürən	– <i>Sterna sandvicensis</i>
Kiçik susüpürən	– <i>Sterna albifrons</i>
Xəzər susüpürəni	– <i>Hydroprogne caspia</i>
Adi civdimdik	– <i>Crex crex</i>
Yoğundimdik bozca	– <i>Charadrius leschenaultii</i>
Bozqır haçaquyruğu	– <i>Glareola naumanni</i>
Qaraqarın bağırqara	– <i>Pterocles orientalis</i>
Boz yapalaqca	– <i>Strix aluco wilconskii</i>
Dolaşa qarğa	– <i>Corvus monedula</i>
Zağca qarğa	– <i>Corvus frugilegus</i>
Qaraca arıquş	– <i>Parus ater</i>
Adi süzər	– <i>Certhia familiaris</i>
Oxuyan qaratoyuq	– <i>Turdus philomelos</i>

Bizim monitorinqə görə 30 növdən çox quş XX əsrin əvvəllərində geniş nəsil verdikləri halda, indi nəsilvermə vaxtında kritik və subkritik vəziyyətə düşüblər:

Böyük maygülü	– <i>Podiceps cristatus</i>
Kiçik maygülü	– <i>Podiceps ruficollis</i>

Böyük danquşu	– <i>Botaurus stellaris</i>
Kiçik danquşcuq	– <i>Ixobrychus minutus</i>
Böyük ağnaz	– <i>Egretta alba</i>
Kürən vağ	– <i>Ardea purpurea</i>
Adi qaranaz	– <i>Plegadis falcinellus</i>
Boz qaz	– <i>Anser anser</i>
Qırmızı anqut	– <i>Tadorna ferruginea</i>
Ala anqut	– <i>Tadorna tadorna</i>
Yaşılbaş ördək	– <i>Anas platyrhynchos</i>
Ağgöz qaraördək	– <i>Aythya nyroca</i>
Qara çalağan	– <i>Milvus migrans</i>
Ağquyruq sahilqartalı	– <i>Haliaeetus albicilla</i>
Adi sufərəsi	– <i>Rallus aquaticus</i>
Adi qamışfərəsi	– <i>Gallinula chloropus</i>
Adi qaşqaldaq	– <i>Fulica arta</i>
Çobanaldadan pərtədögöz	– <i>Burhinus oedicnemus</i>
Çibiş bibikinə	– <i>Vanellus vanellus</i>
Otluq ilbizcüllütü	– <i>Tringa totonus</i>
Adi çaydağcüllüt	– <i>Himantopus himantopus</i>
Adi bizdimdik	– <i>Recurvirastra avosetta</i>
Çəmənlik haçaquyruğu	– <i>Glareola pratincola</i>
Qara bataqlıqsüpürən	– <i>Chlidonias niger</i>
Çay susüpürəni	– <i>Sterna hirundo</i>
Kiçik susüpürən	– <i>Sterna albifrons</i>
Adi qur-qur	– <i>Streptopelia turtur</i>
Qulaqlıq bayquşu	– <i>Asio otus</i>
Meşə bayquşcuğu	– <i>Otus scops</i>
Qaraalın alaçöhrə	– <i>Lanius minor</i>
Adi sarıköynək	– <i>Oriolus oriolus</i>
Kiçik alaca	– <i>Ficedula parva</i>
Qafqaz şafəqbülbülü	– <i>Erithacus rubecula</i>

Quşların başqa bir qrupu XX əsrin ortalarına qədər stabil qışladıqları halda, indi yalnız köçmə vaxtında müvəqqəti olurlar və ya nadir hallarda tək-tək qışlayırlar.

Boz durna	– <i>Grus grus</i>
Adi doydaq	– <i>Otis tarda</i>
Böyük qırğı	– <i>Accipiter gentilis</i>
Tüklüayaq sar	– <i>Buteo lagopus</i>
Adi bildirçin	– <i>Coturnix coturnix</i>
Yaxalılıq bozca	– <i>Charadrius hiaticula</i>
Sağsağanı alacüllüt	– <i>Haemantopus ostralegus</i>
Adi düymədimdik	– <i>Eudromias morinellus</i>
Kiçik tükcüllüt	– <i>Lymnecoryptes minimus</i>
Adi tənbelcüllüt	– <i>Gallinago gallinago</i>

Beləliklə, XX əsrdə Lənkəran düzənliyində olmuş antropogen ekoloji dəyişmələr ornitofaunaya əsas etibarilə zəiflədici təsir etmişdir.

Məşələrin qırılması dendrofil quşlara, çayların, göllərin, axmazların qurudulması su quşlarına, bataqlıqların və istillərin (kiçik su anbarları) qurudulması sahil quşlarına, yarımsəhra və bozqırların deqradasiyası oreofil quşlara mənfi təsir etmişdir.

Qızılağac dövlət qoruğunun əhəmiyyətini inkar etmək olmaz. Qoruqda həyata keçirilmiş tədbirlər quşların növ tərkibini saxlamış, Lənkəran düzənliyində seliteb landsaftın genişlənməsi sinantrop quşların daha da geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Düzənliyin avifaunasında müsbət dəyişmələrə misal olaraq flaminqonun – *Phoenicopterus roseus* bəzi illərdə nəsil verməsini, soltanquşun – *Porphyrio porphyrio* çoxsaylı olmasını, turacın – *Francolinus francolinus* sərbəst populyasiyasının qalmasını, qara uzunqanadın – *Apus apus*, şanapipik hop-hopun – *Upupa epops*, bozqırmuymulu qızılquş – *Falco naumanni* və muymulu qızılquşun – *Falco tinnunculus*, dam xarabacılığının – *Athene noctua*, iki növ qaranquşun – adi kəndqaranquşu – *Hirundo rustica*, adi şəhərqaranquşu – *Delichon urbica* və dam sərçəsinin – *Passer domesticus* reproduktiv populyasiyasının güclənməsini göstərmək olar.

Nəsilverən ornitofaunanın kompleks təhlili

Fauna tipləri:		Yuva şəraiti:	
Transpalearkt	49 (40,2%)	Açıq	91 (74,6%)
Avropa tipi	26 (29,5%)	Örtülü	22 (18,0%)
Aralıqdəniz tipi	30 (24,6%)	Aralıq mövqe	9 (7,4%)
Başqa tiplər	7 (5,7%)		
Növün makrostruktur:		Sosiologiyası:	
Monotipik	100 (81,9%)	Yuvası tək-tək yerləşən	93 (76,2%)
Politipik	22 (18,1%)	Koloniallığa keçid	4 (3,3%)
		Koloniya fakültativ	10 (8,2%)
		Koloniya obliqat	15 (12,3%)
Avifaunanın mövsüm dinamikası:		Sinantrop luq səviyyəsi:	
Oturaq növlər	63 (51,6%)	Sinantrop deyil	100 (82,0%)
Nəsil verməyə gələnələr	59 (48,4%)	Qismən sinantrop	11 (9,0%)
		Yarım sinantrop	2 (1,6%)
Kəmiyyət kateqoriyası:		Natamam sinantrop	2 (1,6%)
Çoxsaylı növlər	9 (7,4%)	Tam sinantrop	7 (5,8%)
Adi saylı növlər	48 (39,3%)		
Nadir növlər	65 (53,3%)	İnkişaf tipləri:	
		Maturonat	12 (9,8%)
Biotopik yerləşməsi		İmmaturonat	95 (77,9%)
Limnodofil	46 (37,7%)	Aralıq mövqe	15 (12,3%)
Dendrofil	26 (21,3%)		
Xameofil	14 (11,5%)	Sutkalıq fəallığı:	
Oreofil	18 (14,8%)	Gündüz quşu	103 (84,4%)
Seliteb sahə	7 (5,7%)	Gecə quşu	9 (7,4%)
Poliobiont	11 (9,0%)	Alaqaranlıq quşu	10 (8,2%)
Haradan yem götürməsi:		Landşaftdan istifadəsi:	
Yerdən	27 (22,0%)	Nəsil vermək üçün	6 (4,9%)
Yerdən və sudan	10 (8,2%)	Hərtərəfli	116 (95,1%)
Yerdən və ağacdən	22 (18,9%)		
Yerdən və koldan	8 (6,7%)		

Ağacdən	7 (5,8%)	Yem xarakteri:	
Ağacdən və koldən	8 (6,6%)	Fitofaqlar	14 (11,5%)
Koldən	5 (4,1%)	Zoofaqlar	92 (75,4%)
Sudən	14 (11,4%)	<i>bunlardan:</i>	
Sudən və koldən	2 (1,6%)	ümumi zoofaq	14 (11,5%)
Havadən	9 (7,4%)	entomofaq	63 (51,6%)
Havadən və yerdən	7 (5,8%)	yırtıcı	10 (8,2%)
Havadən, ağacdən, yerdən	1 (0,8%)	ixtiofaq	5 (4,1%)
Havadən və sudən	2 (1,6%)	Polifaqlar	16 (13,1%)

Lənkəran düzənliyində hal-hazırda nəsilverən quşlar əsasən transpalearkıt (49 növ – 40,2%) və aralıqdəniz (36 növ – 29,5%) fauna tiplərindən ibarətdir. Avropa fauna tipi 3-cü yer tutur (30 növ – 24,6%), bunun da çoxu ağac və kol quşları hesabınadır. Növlərin əksəriyyəti (81,9%) politipikdir. Oturaq yaşayan və nəsil vermək üçün gələn növlərin sayı az fərqlənir (63 və 59 növ). Lakin kəmiyyət kateqoriyaları baxımından nadir növlər çoxluq təşkil edir (53,3%). Adı saylı növlər ikinci yer tutur (39,3%). Çoxsaylı növlər azdır (7,4%). Nadir növlərin çox olması düzənlikdə quşların təbii biotoplarının kəskin dəyişməsi, xüsusən də meşənin qırılmasının nəticəsidir. Tək-tək qalmış ağaclar dendrofil növlərin normal nəsil verməsini təmin edə bilmir. Kolluqlar və qamışlıqlar su hövzələri sahilində yerləşir. Ona görə limnodofil quşlar ən çoxdur (37,7%). Kənd, qəsəbə və şəhərlərdə əkilmə ağacların qocalıb məhsulsuz olmasına imkan verilmir, cavan ağaclar isə əsil dendrofil quşların nəsil verməsi üçün optimal şərait yarada bilmir. Düzənlikdə antropogen dəyişmələr oreofil quşların yarıya qədərini xameobiont etmişdir. Seliteb sahələrin genişlənməsi polibiont növləri çoxalmışdır. Tamam sinantrop növlər Azərbaycan üzrə 4 növ (Mustafayev, Sadıqova, 2005) olduğu halda, Lənkəran düzənliyində 7 növdür.

Quşların əksəriyyəti (95,1%) nəsil verdiyi biotopdan hərtərəfli istifadə edir. Bir biotopda nəsil verib, başqa biotopda yemlənenlər azdır (4,9%). Açıq şəraitdə yuva tikən növlərin çoxluq təşkil etməsi burada da qalır (74,6%), lakin örtülü şəraitdə yuva tikən və bu baxımdan aralıq mövqe tutan növlər seliteb landşaftın və qamışlığın genişlənməsi hesabına başqa rayonlara nisbətən çoxdur (25,4%). Yuvasını tək-tək yerləşdirən quşlar qrupu bu rayonda da çoxluq təşkil edir (76,2%). Lakin koloniya əmələ gətirən növlər də seliteb və sahil quşları hesabına çoxalmışdır (23,8%). Hər yerdə olduğu kimi, bu rayonda da immaturonat quşlar çoxdur (95 növ – 77,9%). Lakin maturonat və aralıq mövqe tutanlar qrupu sahil quşları hesabına nisbətən çoxalmışdır (22,1%). Bu sözləri quşların sutkalıq fəallığına görə qruplarına da aid etmək olar.

Quşlar Lənkəran düzəndə haradan yem götürməsinə görə nəsilvermə dövründə ən azı 13 qrupa ayrılırlar. Yemin nə vaxt, necə axtarılması və götürülmə qaydası da nəzərə alınsa, bu cür qrupların sayı dəfələrlə çoxdur. Bütün bunlara səbəb rəqabətin zəiflədilməsi və yem bazasından səmərəli istifadə olunmasıdır. Yalnız yerdən, yerdən və sudən, yerdən və ağacdən, yerdən və koldən, yerdən və havadən yem götürən quşlar çoxluq təşkil edirlər (cəmi 75 növ – 61,5%). Yemlənməsi su ilə əlaqəli olanlar 33 növ olduğu halda, yalnız ağacdən yem götürənlər 7 növdür.

Başqa ornitocoğrafi rayonlarda olduğu kimi, Lənkəran düzənliyində də yem xarakterinə görə zoofaqlar qrupu ən zəngindir (92 növ –

75,4%). Bunların da çoxu (63 növ) entomofaqlardır. Fitofaqlar və poli-faqlar (14 və 16 növ) ikinci yer tuturlar.

NƏTİCƏ

Lənkəran düzənliyində ornitofaunanın kompleks təhlili bu ərazinin ornitocoğrafiyaya statusunu təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мустафаев Г.Т. Основные изменения фауны и населения птиц Ленкоранской низменности // Орнитология. М., изд. МГУ, 1972, вып. 10, с.288-297.
2. Мустафаев Г.Т. Птицы наземных экосистем Азербайджана. М.: МГУ, 1985, 54с.
3. Mustafayev Q.T. Azərbaycanca ornitofaunanın taksonomik spektri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004, 35s.
4. Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A. Azərbaycan quşları (*monoqrafiya*). Bakı: Çəşioğlu, 2005, 419s.
5. Mustafayev Q.T., Babayeva İ.R. Lənkəran-Talış bölgəsində nadir və nəslə kəsilmək qorxusu olan quşlar / MEA-nın Zoologiya İnstitutunun 70. akademik M.Ə.Musayevin 85 illik yubileyinə həsr edilmiş əsərlər toplusu. Bakı: Elm, 2006, s.180-182.
6. Радде Г.А. Орнитологическая фауна Кавказа. Тифлис, изд. Кавказского музея, 1884, 451 с.
7. Сатунин К.А. Материалы к познанию птиц Кавказского края // Изв. Кавк., отд. РГО, Тифлис, 1907, 144с.

КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ ГНЕЗДОВОЙ ОРНИТОФАУНЫ ЛЕНКОРАНСКОЙ НИЗМЕННОСТИ

Н.А.САДЫХОВА

РЕЗЮМЕ

Приведены результаты комплексного анализа орнитофауны Ленкоранской низменности по 13 параметрам. Дана характеристика каждому виду (всего 122 вида) гнездящихся птиц, что раскрывает современное состояние авифауны. Все это составляет научную основу тактических приемов сохранения биоразнообразия птиц в пределах данного района.

COMPLEX ANALYSIS OF NESTING ORNITHOFAUNA OF LENKORAN LOWLAND

N.A.SADIKHOVA

SUMMARY

There are led the results of the complex analysis ornithofauna of Lenkoran lowland by 13 parametres. There is given the characteristics to every species (122 species) of nesting birds, which reveals the modern state of ornithofauna. All these form the scientific basis of tactical reception for the remaining biological variety of birds in the limit of given region.